

Толстенко В. Л.,
кандидат юридичних наук,
докторант Національного
університету “Острозька
академія”

СТАТИЧНИЙ І ДИНАМІЧНИЙ ВИМІРИ ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

Досліджено наявні в сучасній юридичній науці методологічні підходи до визначення поняття форми держави, встановлення його фундаментальних властивостей. Основну увагу зосереджено на критичному аналізі “статичного” і “динамічного” аспектів у визначенні форми держави. Розглянуто критичні аргументи щодо цих двох теоретико-методологічних моделей вивчення форми держави, а також засоби та механізми їх нормативно-правового забезпечення у державотворчій і правотворчій практиках сучасної України.

Ключові слова: форма держави, теорія держави і права, система державної влади, структура державної влади, функціонування державної влади, громадянське суспільство, демократія.

Исследованы представленные в современной юридической науке методологические подходы к определению понятия формы государства, характеристике его фундаментальных свойств. Основное внимание уделяется критическому анализу “статического” и “динамического” аспектов в определении формы государства. Рассмотрены критические аргументы в отношении этих двух теоретико-методологических моделей изучения формы государства, а также средства и механизмы их нормативно-правового обеспечения в государственной и правотворческой практиках современной Украины.

Ключевые слова: форма государства, теория государства и права, система государственной власти, структура государственной власти, функционирование государственной власти, гражданское общество, демократия.

The article studies the major methodological approaches to the definition of state form, which are presented in modern legal science, and the characteristics of its fundamental properties. The author focuses on the critical analysis of “static” and “dynamic” aspects in determining the state form. The critical arguments against these two theoretical-and-methodological models in the state form studies are analyzed, the tools and mechanisms for their legal support in the state and the law-making practice of modern Ukraine are shown.

Keywords: state form, theory of state and law, system of government, structure of government, functioning of the state, civil society, democracy.

Питання теоретико-методологічних засад аналізу форми держави наразі є одними з найбільш обговорюваних у сучасній теорії держави і права. З одного боку, це зумовлюється роллю зазначеної категорії в загальній системі досліджень держави і права, а також державно-правових відносин, адже саме завдяки ній уможливується комплексна характеристика не лише певних змістовних властивостей держави, що в принципі притаманні будь-якій державі і можуть бути аналітично виведені з загального поняття державності як такої, але й тієї формальної специфіки організації і функціонування публічної влади, яка вирізняє одні держави з-поміж інших та дозволяє прогнозувати подальші тенденції їх розвитку. З іншого боку, специфіка сучасного стану юридичних досліджень форми держави полягає у тому, що наразі не існує певної загальної та прийнятої переважною більшістю науково-юридичної спільноти методологічної програми аналізу цього явища. Більше того, є всі підстави стверджувати про співіснування певних конкуруючих між собою методологічних програм (до певної міри їх можна описувати навіть поняттям наукової парадигми) у вивченні форми держави, які спричиняють не лише підвищену наукову увагу до цієї проблеми, але й істотно актуалізують потребу критичного осмислення різних теоретико-методологічних програм дослідження форми держави у сучасній державно-правовій науці. Утім, акцентуючи увагу на загальнотеоретичних причинах наукової значущості вивчення теоретико-методологічних основ дослідження форми держави, доцільно дещо звузити предметне поле нашої розвідки і обмежитись виключно одним питанням, суть якого полягає у співвідношенні статичного і динамічного вимірів в аналізі форми держави.

Актуальність такої конкретизації зумовлюється наступними причинами. По-перше, на сьогоднішній день в теорії держави і права досі продовжують існувати ідеї класичної теорії держави і права, яка практично повністю заперечувала ідею «динамічного» тлумачення форми держави і редукувала це поняття виключно до незмінної та усталеної системи взаємозв'язків між двома визначальними елементами (маються на увазі форма державного управління та форма державного устрою). У зв'язку з чим, у полі наукового дискурсу постає питання навіть не стільки про переваги та недоліки різних методологій дослідження форми держави, скільки про загальну правомірність та допустимість опису форми держави у термінах зміни чи розвитку. По-друге, сама ідея інтегрального вивчення держави і права, коли вони розглядаються як нерозривні явища (особливої ваги це набуває у контексті поширення цінностей та практичної імплементації принципів правової державності, що дозволяє говорити про правову державу як про універсальну модель сучасного державно-правового розвитку [1, с. 8]), змушує шукати нові способи опису впливу права і правової системи, коли остання тлумачиться як «цілісний культурно-історичний феномен» [2, с. 68–72], на трансформації форми держави. У цьому аспекті, незаперечні динамічні властивості правової системи повинні у певний спосіб взаємодіяти з такими ж динамічними властивостями форми держави [3, с. 56], оскільки у разі відсутності таких механізмів взагалі складно стверджувати про наявність чітких та усталених кореляцій між правовою системою та формою держави, а також між процесами розвитку права – з

одного боку, і держави – з іншого. Серед сучасних російських дослідників цю проблему порушує З.Курдюкова, яка вказує, що проблема правового регулювання форми сучасної держави полягає не стільки в тому, щоб нормативно закріпити гарантії її незмінності, скільки в тому, щоб створити необхідні передумови для її існування і розвитку при збереженні ряду базисних цінностей та орієнтирів, якими є демократія, права і соціальна державність [4, с. 3–7]. Це істотно актуалізує потребу оновлення та удосконалення класичних моделей опису взаємодії держави і права, насамперед в частині визначення співвідношення між правом та формою держави. По-третє, широко застосована у юридичній науці методологія системного аналізу (невипадково, як доводить В.Васильєв, поняття «система» наразі сприймається юристами-науковцями як одна з фундаментальних правових категорій, без якої унеможливується коректне вивчення будь-яких державно-правових явищ [5, с. 275–176]) не може не враховувати тих змін, які відбулися у тлумаченні поняття «система» протягом останніх десятиліть. Справді, якщо для класичної методології системного аналізу було характерне протиставлення «статички структури» та «динаміки елементів», то сьогодні ця ідея зазнає значних трансформацій. Причому, якщо для аналізу правової системи таке протиставлення майже завжди сприймалось діалектично [6, с. 16], то наразі таке ж саме діалектичне тлумачення взаємодії структури та елементів дедалі ширше розповсюджується й на вивчення держави та державних явищ. Більше того, в аналізі держави особливої ваги набувають ті методологічні програми та моделі, які дозволяють описати саме розвиткові та корелятивні закономірності, що виникають у державній та правовій сферах. Одним з наслідків таких методологічних трансформацій стала актуальна потреба переосмислення статичного і динамічного вимірів у правових дослідженнях форми держави [7, с. 23–24]. Все вищевказане підтверджує теоретичну і методологічну актуальність звернення до проблематики форми держави, і зокрема – співвідношення статичного і динамічного вимірів інтерпретації зазначеної категорії сучасної теорії держави і права.

Утім, першим кроком нашого дослідження повинно стати насамперед висвітлення специфіки того, що власне й позначається поняттям «статичного» і «динамічного» вимірів форми держави. Усталено в європейській державно-правовій думці форма держави тлумачилась як поєднання таких двох фундаментальних елементів як форма правління (вона ставала предметом теоретичного аналізу ще у працях античних авторів) та форма державного (державно-територіального) устрою. Поступово, по мірі поширення методології системного аналізу (зачатки якого можна спостерігати ще в добу Нового часу і Просвітництва) в предметі державознавства почали виділяти формальний та матеріальний аспекти, за першим з яких закріплювалися властивості незмінності та відтворюваності, а за другим – властивості розвитку і трансформацій. Зрозуміло, що поняття «форма держави» підпадало саме під перший з виділених нами аспектів. Більше того, по мірі поширення ідей раціоналізму в теорії держави і права, форма держави почала сприйматись як «ідеальна конструкція», що може надаватись державі ззовні (людським або абсолютним розумом) з метою найбільш оптимальної організації публічної влади та реалізації того, що

Г. В. Ф. Гегель у праці «Філософія права» описав поняттям «держави як дійсності ідеї» [8, с. 279]. Щоправда, за радянських часів (насамперед під впливом теорій держави К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Ульянова) в теорії держави і права поняття «форма держави» поступово втратило своє теоретичне і методологічне значення, оскільки головна увага надавалася ідеї сутності держави, яка, в свою чергу, тлумачилася виключно у класових термінах [9, с. 5–13]. Але, з початку 70-х років це поняття почало знову актуалізуватись у межах державно-правових досліджень, що змусило значно уважніше поставитись до питання про те, що саме являє собою форма держави і чи слід її тлумачити виключно як певний інваріант, який постійно відтворюється незалежно від характеру і темпів суспільних трансформацій. У результаті чого, поступово викристалізувались щонайменше дві методологічні програми аналізу форми держави, кожна з яких акцентувала увагу або на статичному (структурному), або на динамічному (процес функціонування та внутрішній потенціал трансформацій) аспекті її існування.

Яскравим прикладом першого підходу в сучасній теорії держави і права може виступити позиція І. Гомерова, який пише: «поняття «форма держави» повинно фіксувати, перш за все, статистику внутрішніх взаємовідносин (внутрішні статичні взаємовідносини) між органами державної влади та між територіальними одиницями (суборганізаціями) держави». На основі чого, згаданий автор пропонує наступне визначення: «форма держави – це сукупність стійких взаємовідносин між владними органами держави та між його територіальними одиницями, тобто способів їх співіснування, включаючи й способи розподілу влади між її органами, способи їх утворення (формування) та їх взаємну відповідальність» [10, с. 737–738]. Утім, для того, щоб зрозуміти суть такої методології аналізу форми держави, необхідно вказати на ті передумови (насамперед в загальному тлумаченні поняття «держави»), які лежать в основі зазначеного підходу. Перш за все, це специфіка визначення елементів форми держави. Практично для всіх без виключення прихильників статичної інтерпретації форми держави характерне визнання лише двох елементів, які утворюють її зміст, а саме – форми правління та форми державного устрою. По-друге, сама держава і суспільство розглядаються як відносно самостійні та відособлені системи. Цікаво зазначити, що ще всередині 50-х років минулого століття саме таке тлумачення співвідношення політичної системи і суспільства було обґрунтовано Д. Істоном [11, с. 14–18]. Причому, саме суспільство відправляє на рівень державної влади лише, так звані, запити (*inputs*), тоді як механізм відповіді на них відповідає вже внутрішній логіці державної влади і практично не контролюється суспільством (хіба що, на рівні результатів-*outputs*). Це дозволяє розглядати державу як достатньо замкнену і статичну систему (принаймні ззовні). Щоправда, це не означає, що у витлумаченому в такий спосіб понятті «форма держави» взагалі заперечується будь-який зв'язок з суспільством і громадянами. Йдеться про його істотну методологічну корекцію, суть якої полягає у тому, що для статичної інтерпретації форми держави важливі тільки міри та способи участі громадян у формуванні органів державної влади та різних елементів

форми держави, тоді як сам процес участі громадян розглядається як такий, що немає принципового значення для визначення форми держави. По-третє, спільним моментом, який об'єднує всі ці теорії є характеристика держави як певної «макроорганізації», що має чітку внутрішню структуру циркуляції влади від найвищого рівня, через «серединний рівень» (мезосуборганізації), і до найнижчого рівня (мікросуборганізації). Поєднання цих трьох ідей у тлумаченні сутності держави і державної влади дозволяє достатньо чітко розмежувати її структуру та функції. В такому разі, структура тлумачиться як сукупність статичних, усталених і закономірних зв'язків між різними елементами системи державної влади, які дозволяють постати цій системі, підтримувати своє існування та відповідати власному призначенню. Зрозуміло, що заперечувати наявність певної стійкої структури для будь-якої сучасної держави просто некоректно.

Однак, насправді, відмінність між статичним і динамічним способом визначення форми держави полягає не в самому факті визнання або заперечення такої структури, скільки в тому, як її тлумачити: як певну незмінну та закономірну даність, або як певну форму, що розвивається і може видозмінюватись залежно від змін у суспільному середовищі (навіть таких, які не мають чітко вираженого політичного характеру)? Зокрема, поняття форми держави як «схеми взаємодії органів державної влади» використовує й Р.Макуєв. Але він одразу ж додає, що йдеться не про випадкову схему, і не про певну «ідеальну модель», а про такі відносини, що породжуються конкретними умовами суспільного життя [12, с. 130]. До речі, про це також пише В.Червонюк, який серед основних детермінант форми держави, крім політичних та геополітичних, називає ще історичні, цивілізаційні, соціокультурні, демографічні, національні та економічні [13, с. 150–151]. Схожу думку аргументує В.Перевалов, який зазначає: «форма держави залежить від конкретно-історичних умов її виникнення і розвитку... вирішальний вплив на неї мають сутність та історичний тип держави... також форма держави багата у чому залежить від співвідношення політичних сил в країні» [14, с. 97]. Невипадково, ще на початку ХХ століття видатний російський правознавець І.Льїн вказував, що форма держави – це не абстрактна політична схема, а «жива організація влади народу» [15, с. 136]. Тому, для того, щоб більш рельєфно відтінити відмінності цих двох методологій аналізу форми держави, вкажемо на основні вихідні положення динамічного тлумачення форми держави.

Подібно до щойно описаної методології, прихильники динамічного тлумачення поняття форми держави (В. Червонюк, В. Корельський, В. Кулапов, Р. Мухаєв, С. Комаров, Р. Шагієва, Н. Власенко, В. Перевалов та ін.) також визнають наявність в будь-якій державі як структури, так і її елементів. Утім, асоціюючи структуру держави з її формою, вони принципово відмовляються сприймати цю структуру як певну застиглу самовідтворювану конструкцію. Більше того, оцінюючи методологічну вагу та потенціал поняття форми держави, вони схильні робити наголос не стільки на тих незмінних взаємозв'язках всередині держави і системи державної влади, які фіксуються цим поняттям, скільки на складній і багаторівневій сукупності кореляцій, які

утворюються між тією чи іншою державою (включаючи й її форму) та суспільством і громадянами. В такому разі, суттєвими перегляду піддаються щонайменше два з фундаментальних положень статичної моделі опису форми держави. По-перше, до елементів форми держави, вводиться ще й політичний режим (також застосовуються поняття «політико-правовий», і «державно-правовий режим»), який описує саме динамічні способи, інститути і механізми реалізації публічної влади в процесі взаємодії держави і суспільства [16, с. 170]. По-друге, сама держава тлумачиться як система, що нерозривно пов'язана з суспільством на всіх без виключення рівнях і є його своєрідним породженням, ступінь ефективності якої вимірюється виключно її здатністю забезпечувати суспільні потреби, захищати права і свободи людини і громадянина, сприяти сталому розвитку і добробуту громадян. До речі, саме в цьому аспекті описують процес функціонування держави сучасні автори. Як приклад можна навести фундаментальне дослідження вітчизняного юриста В.Волинця, який акцентує увагу на тому, що науково коректне розуміння функцій сучасної держави можна отримати тільки у тому випадку, якщо розглядати процес реалізації функцій держави як результат забезпечення певних суспільних потреб, а не як самостійну державну волю, яка сама вирішує які функції і як їй виконувати [17, с. 230–247]. Зрозуміло, що така методологічна переорієнтація у тлумаченні взаємодії держави і суспільства, а також поява такого нового елемента як політичний режим надає формі держави принципово нових динамічних властивостей.

Разом з тим, динамічний вимір у тлумаченні форми держави включає у себе й певні додаткові методологічні імплікації. По-перше, значна кількість авторів вказують на те, що історія держави і права надає нам чимало прикладів розвитку та зміни на рівні окремих елементів форми держави. Зокрема, про зміни форми правління, які можна спостерігати на відносно нетривалих історичних проміжках часу, пишуть І.Гуледані та А.Ласкін [18, с. 28–30]. На прикладі розвитку форми правління у Франції 70-х 80-х років XIX століття це демонструє В.Беляков [19, с. 98–101]. У цьому ж контексті можна навести й дослідження вітчизняних юристів. Так, скажімо, описуючи процеси розвитку форми правління в Україні, О.Скрипнюк переконливо доводить, що починаючи з 1991 року форма правління в Україні постійно еволюціонувала і змінювалась. Причому, навіть якщо взяти відносно нетривалий період з початку 2006 і до кінця 2010 року, то ми були свідками активного руху України в бік не просто змішаної республіки (парламентсько-президентської), а постановня чистої парламентської республіки [20, с. 152–153]. Водночас, скасування політичної реформи юридично означало повернення до «суперпрезидентської» моделі форми правління в Україні. Так само можна спостерігати еволюцію політичних режимів й форми державного устрою. По-друге, вже наприкінці минулого століття почали використовувати поняття «еволюційних форм держави», яке останніми роками набуло визнання серед вітчизняних та російських юристів. Зокрема, як вказує В. Любашиць, сьогодні вже ні в кого не може викликати сумніву факт існування цілого ряду

еволюційних форм держави і державної влади, які потребують як свого теоретичного вивчення, так і чіткої методологічно-наукової типологізації [21, с. 68–69]. З цього погляду, маємо визнати, що форма держави може не просто змінюватись від однієї моделі до іншої (як приклад, можна навести еволюцію від монархічної до полікратичної форми держави), але й навіть існувати у специфічному «перехідному (транзитивному) стані», який описується поняттям «еволюційної форми».

Разом з тим, говорячи про необхідність уточнення поняття форми держави в частині наповнення його новим змістом, не можна оминати увагою ті зміни, які відбулися в державно-правовій теорії в частині тлумачення загального місця та ролі держави у її відносинах з суспільством. Зокрема, як зазначає А.Береза в останні десятиліття ХХ століття дедалі більшої популярності серед науковців стала набувати теоретична модель «держави розвитку», яка «схильна до активного втручання в економічну, соціальну сфери задля сприяння промислового зростання та економічному розвитку» [22, с. 53–54]. Звісно, що саме поняття «держави розвитку» описує не тільки форму, скільки зміст і спрямованість діяльності держави, а також характер її зв'язку з суспільством. Однак повністю заперечувати догичність моделі «держави розвитку» до категорії форми держави, все ж таки неможна. Справді, «держави розвитку» знаходиться у постійному взаємозв'язку з суспільством, що робить її державно-правовий режим визначально динамічним, оскільки за самою своєю суттю він повинен відображати ті зміни суспільних інтересів, потреб та настанов, які практично постійно мають місце. Водночас, для такої держави виявляються неприйнятними будь-які прояви монархічності (нагадаємо, що відповідно до класифікації В.Чиркіна, основними формами держави є монархічна, полікратична і сегментарна форма [23, с. 80]), оскільки високий рівень централізації публічної влади й розбудова жорстко ієрархізованої моделі організації та функціонування державної влади робить державну систему нечутливою та неспроможною реагувати на будь-які зміни, що йдуть «знизу», тобто в напрямі від суспільства до держави. Такий динамізм на рівні політичного режиму спричиняє потребу ревізії системи правового регулювання політичної форми держави та політико-правового режиму [24, с. 24], яка повинна брати в розрахунок як постійний розвиток суспільства, так і потребу держави формально відповідати цим змінам (особливо коли йдеться про процес державного регулювання суспільних відносин і про адекватність форми держави такому регулюванню на зміни суспільних інтересів). Разом з тим, як відмічає російський дослідник І. Кушхов, відбувається певне переосмислення характеру співвідношення елементів форми держави [25, с. 10–11]. Адже, якщо раніше форма політичного режиму сприймалась як здебільшого другорядний та похідний елемент форми держави (порівняно з двома основними, які пов'язані безпосередньо з організацією державної влади), то тепер майже усі дослідники визнають її теоретичну значущість не тільки для загального родового поняття форми держави, але й її роль у тих трансформаціях, яких зазнає форма держави в процесі своєї історичної еволюції. Це положення щодо ролі політичного режиму в системі елементів форми держави всебічно аргументує С. Хоменко [26, с. 77–80].

Наступна група аргументів, які наразі часто використовуються для обґрунтування доцільності застосування динамічних моделей аналізу форми держави, пов'язана з активним поширенням теорій демократії та правової державності. Зокрема, як зазначають автори спільного німецько-російського дослідження «Правова держава і державний устрій: пошук оптимуму» (2011 р.), сьогодні форма держави як правило тлумачиться не стільки як певне самостійне загальнотеоретичне поняття, скільки у його відношенні до такого способу влаштування державно-правових і суспільних відносин як правова держава. У цьому сенсі, можна стверджувати про постійну внутрішню генезу форми держави, яка покликана максимально забезпечувати принципи і цінності правової держави. На думку авторів цієї змістовної розвідки (її кураторами з німецької та російської сторони виступили відповідно: Г. Шоллер та А. Манцев), яка підтверджується практичними даними, а також широким російським та німецьким державно-правовим досвідом, сьогодні слід говорити не стільки про певну усталену структуру форми правління або форми державного устрою, скільки про постійний процес внутрішнього вдосконалення цих елементів форми держави. Наприклад, досліджуючи форму державного устрою зазначені фахівці дійшли висновку, що наразі федералізм – це динамічна форма, яка внутрішньо удосконалюється за рахунок утворення нових механізмів та засобів втілення в життя принципів субсидіарності і когерентності. Таким чином, внутрішня генеза форми державного устрою постає засобом і одночасно інструментом утвердження правової держави [27, с. 138–143]. Теж саме справедливе і по відношенню до сучасних теорій демократії, які доволі часто застосовують поняття «демократична форма держави», яке тлумачиться як домінуюча форма державного розвитку у другій половині ХХ та на початку ХХІ століть. Зрозуміло, що для всіх цих форм держави тлумачиться як специфічний результат динамічного зв'язку між суспільством і державою, коли остання оформлюється в такий спосіб, щоб гарантувати максимально широку участь громадян, забезпечувати державу від авторитарних тенденцій, забезпечувати фундаментальні принципи народовладдя, права і свободи людини і громадянина, політичний плюралізм, децентралізацію, місцеве самоврядування.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, характерна для класичної теорії держави і права схильність до застосування статичних моделей опису форми держави наразі поступово заміщується дедалі ширшим використанням динамічної моделі, для якої властиве сприйняття форми держави як результату і одночасно процесу внутрішнього розвитку держави, що знаходиться у багаторівневих зв'язках з суспільством і зазнає впливів з його боку. По-друге, утвердження в сучасній юридичній науці методології динамічного тлумачення форми держави стало причиною переосмислення двох фундаментальних припущень класичної державно-правової теорії. Суть першого з них полягала у критичному переосмисленні редукції форми держави виключно до таких двох елементів як форма державного правління і форма державного устрою. Наслідком чого стало введення в систему елементів форми держави ще й третього елементу – політичного

(державно-правового, політико-правового) режиму. Суть другого полягала у відмові від ідеї відособленого існування двох відносно самостійних систем, якими поставали держава і суспільство. Замість цього, сучасна теорія держави і права виходить з ідей постійності цього зв'язку, який постійно відбувається на багатьох рівнях, що не дозволяє розглядати форму держави як певну абстрактну і незмінну схему, яка зумовлюється тільки внутрішньою логікою державної влади і не залежить від суспільства і громадян. По-третє, застосування методології динамічного тлумачення форми держави дозволяє розглядати її зміни та розвиток щонайменше у двох аспектах: а) як розвиток, трансформації та еволюцію окремих елементів форми держави; б) як видозміни форми держави в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. – К. : Ін Юре, 2004. – 388 с.
2. Синоков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию / В. Н. Синоков. – М. : Норма, 2010. – 672 с.
3. Беседин А. А. Правовая система общества: понятие и базовые структуры / А. А. Беседин // Юридический мир. – 2011. – № 3 (171). – С. 55–57.
4. Курдюкова З. Н. Общетеоретические проблемы правового регулирования современных форм государства / З. Н. Курдюкова // Актуальные проблемы правведения. – 2010. – № 2 (26). – С. 3–7.
5. Васильев В. В. Система как фундаментальная правовая категория / В. В. Васильев // Законность и правопорядок в современном обществе : материалы III Международ. науч.-практ. конф. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2011. – С. 275–280.
6. Коровина О. С. Диалектический и метафизический методы в структуре правовой методологии / О. С. Коровина // Юридическая теория и практика. – 2007. – № 1. – С. 15–17.
7. Артемьев А. Б. О совершенствовании конструкции категории “форма государства” / А. Б. Артемьев, Д. В. Верба // Юридическая мысль. – 2012. – № 1 (69). – С. 23–26.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
9. Байгин М. И. О классовой сущности Советского общенародного государства / М. И. Байгин // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 5–13.
10. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура / И. Н. Гомеров. – М. : ООО “Изд-во ЮКЭА”, 2002. – 832 с.
11. Скрипнюк В. М. Державна влада в контексті теорії системного аналізу політики Девіда Істона / В. М. Скрипнюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 147. – С. 14–18.
12. Макуев Р. Х. Теория государства и права / Р. Х. Макуев. – М. : Норма ; ИНФА-М, 2010. – 640 с.
13. Червонюк В. И. Теория государства и права / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 704 с.

14. Теория государства и права / [отв. ред. В. Д. Перевалов]. – М. : Норма, 2006. – 496 с.
15. Ильин И. А. О государственной форме / И. А. Ильин // Советское государство и право. – 1991. – № 11. – С. 130–143.
16. Горшков А. В. Комплексный подход к дефиниции и типологии политических режимов / А. В. Горшков // “Черные дыры” в Российском законодательстве. – 2012. – № 1. – С. 168–171.
17. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми : [моногр.] / В. В. Волинець. – К. : Логос, 2012. – 512 с.
18. Гуледани И. Н. Развитие формы правления в Российском государстве на современном этапе / И. Н. Гуледани, А. А. Ласкин // Закон и право. – 2010. – № 4. – С. 28–30.
19. Беляков В. Г. Форма правления во Франции в 70-х – 80-х годах XIX века / В. Г. Беляков // Правоведение. – 1984. – № 6. – С. 98–101.
20. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
21. Любашец В. Я. Проблемы типологии эволюционных форм государства и государственной власти / В. Я. Любашец // Юристь-Правоведь. – 2012. – № 1. – С. 68–73.
22. Береза А. В. Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична практика / А. В. Береза. – К. : Логос, 2012. – 360 с.
23. Чиркин В. Е. Сравнительное государствоведение / В. Е. Чиркин. – М. : ИНФРА-М, 2011. – 448 с.
24. Ельчанинова О. Ю. Теоретические проблемы правового регулирования политической формы государства и политико-правового режима / О. Ю. Ельчанинова, З. Н. Курдюкова // Актуальные проблемы правоведения. – 2010. – № 1 (25). – С. 23–27.
25. Кушхов И. Р. Соотношение элементов формы государства / И. Р. Кушхов // Государственная власть и местное самоуправление. – 2011. – № 6. – С. 10-15.
26. Хоменко С. М. Политический режим как элемент формы государства: теоретико-правовые и методологические особенности исследования / С. М. Хоменко // Юристь-Правоведь. – 2010. – № 4. – С. 77–80.
27. Правовое государство и государственное устройство: поиск оптимума / [под общ. ред. А. Манцева, Г. Шоллера]. – М. : Изд-во РАГС, 2011. – 280 с.